

تاریخ فرهنگ و هنر ایران (پیش از اسلام)

(رشته هنر)

علی اکبر مستقیمی احمد دهقان

امروزه کتاب‌خوانی و علم‌آموزی، نه تنها یک وظیفه‌ی ملی، که یک واجب دینی است.

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتاب‌خوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چند هزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه‌ی فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه‌ی الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پربار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه‌ی مطالعه‌ی هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد و رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز از این وضعیت بارها اظهار گله و ناخشنودی نموده‌اند.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره‌ی دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه‌ی دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه‌ی بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاوردهای انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام (ص) این است که «بخوان!» و در اولین

سوره‌ای که بر آن فرستاده‌ی عظیم‌الشأن خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «اقْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره‌ی جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران برجسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه‌ی مهم و خطیر یاری‌رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه‌ی خطیر یاری می‌رسانند، سپاسگزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلگاه اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام‌نور

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	نه
فصل اول: فرهنگ و هنر پیش از تاریخ ایران تا دوران ایلام.....	۱
۱-۱ فرهنگ و هنر.....	۱
۲-۱ پیش از تاریخ ایران.....	۲
۱-۲-۱ دوران پارینه سنگی (غارنشینی، جمع‌آوری غذا).....	۳
۲-۲-۱ دوران نوسنگی (تولید غذا و استقرار).....	۳
۳-۱ دوران شهرنشینی.....	۶
فصل دوم: فرهنگ و هنر ایلام.....	۱۷
۱-۲ سرزمین و فرهنگ ایلام.....	۱۷
۲-۲ مذهب ایلامیان.....	۲۰
۳-۲ هنر ایلام قدیم.....	۲۲
۱-۳-۲ نقش برجسته.....	۲۲
۲-۳-۲ پیکره‌سازی.....	۲۴
۳-۳-۲ مهرسازی.....	۲۴
۴-۲ هنر ایلام میانی.....	۲۵
۱-۴-۲ معماری.....	۲۵
۲-۴-۲ پیکره‌سازی.....	۲۹
۳-۴-۲ نقش برجسته.....	۳۱
۵-۲ هنر ایلام جدید.....	۳۳
فصل سوم: فرهنگ و هنر ماد.....	۴۱
۱-۳ مهاجرت آریایی‌ها و تشکیل دولت ماد.....	۴۱
۲-۳ تقسیمات اجتماعی.....	۴۵
۳-۳ باورهای مذهبی.....	۴۵
۴-۳ نگارش.....	۴۵
۵-۳ شغل.....	۴۶

۴۶.....	۳-۶ لباس.....
۴۷.....	۳-۷ شهرسازی.....
۴۷.....	۳-۸ معماری صخره‌ای.....
۵۰.....	۳-۹ ماندگاه‌های مادی.....

فصل چهارم: فرهنگ و هنر هخامنشی..... ۵۵

۵۵.....	۴-۱ هخامنشیان.....
۵۶.....	۴-۲ زبان، خط و کتیبه.....
۵۸.....	۴-۳ ساختار اجتماعی.....
۶۰.....	۴-۴ باورهای مذهبی.....
۶۱.....	۴-۵ آموزش و پرورش.....
۶۲.....	۴-۶ هنر و معماری.....
۶۳.....	۴-۶-۱ پاسارگاد.....
۶۷.....	۴-۶-۲ تخت جمشید.....
۸۳.....	۴-۶-۳ شوش.....
۸۴.....	۴-۶-۴ نقش رستم.....
۸۹.....	۴-۶-۵ مجسمه‌سازی.....
۹۱.....	۴-۶-۶ مهرسازی.....
۹۳.....	۴-۶-۷ میناکاری.....
۹۳.....	۴-۶-۸ منبت‌کاری.....
۹۴.....	۴-۶-۹ فلز کاری.....
۹۹.....	۴-۶-۱۰ پارچه‌بافی.....
۱۰۰.....	۴-۶-۱۱ پوشاک.....
۱۰۱.....	۴-۶-۱۲ قالی‌بافی.....
۱۰۳.....	۴-۷ کشاورزی و دامداری.....
۱۰۳.....	۴-۸ آبیاری.....
۱۰۵.....	۴-۹ باغ‌داری.....
۱۰۵.....	۴-۱۰ دامداری و تربیت اسب.....
۱۰۵.....	۴-۱۱ پزشکی.....
۱۰۶.....	۴-۱۲ بانکداری.....
۱۰۷.....	۴-۱۳ ضرب سکه.....
۱۰۸.....	۴-۱۴ اوزان و مقیاس.....
۱۰۸.....	۴-۱۵ راه‌ها.....

فصل پنجم: فرهنگ و هنر دوران سلوکی و اشکانی..... ۱۱۳

۱۱۳.....	۵-۱ سلوکیان.....
۱۱۷.....	۵-۲ نمونه آثار دوره سلوکی.....
۱۱۸.....	۵-۳ اشکانیان.....
۱۲۰.....	۵-۴ نژاد.....
۱۲۰.....	۵-۵ ادبیات.....
۱۲۰.....	۵-۶ دین.....
۱۲۱.....	۵-۷ خانواده.....

۱۲۱	۸-۵ جامعه و طبقات اجتماعی.....
۱۲۳	۹-۵ سکه.....
۱۲۴	۱۰-۵ پوشاک.....
۱۲۵	۱۱-۵ پرورش جسم و روح.....
۱۲۵	۱۲-۵ پرورش اسب.....
۱۲۶	۱۳-۵ شهرسازی.....
۱۲۹	۱۴-۵ معماری.....
۱۳۵	۱۵-۵ نقش برجسته.....
۱۴۰	۱۶-۵ مجسمه سازی.....
۱۴۰	۱۷-۵ جواهرات.....
۱۴۲	۱۸-۵ فلزکاری.....
۱۴۳	۱۹-۵ ریتون.....
۱۴۳	۲۰-۵ سفال.....
۱۴۴	۲۱-۵ تدفین.....

۱۴۹	فصل ششم: فرهنگ و هنر ساسانی.....
۱۴۹	۱-۶ ساسانیان.....
۱۵۰	۲-۶ خط و زبان.....
۱۵۱	۳-۶ منابع.....
۱۵۳	۴-۶ جامعه ساسانی.....
۱۶۱	۵-۶ دین.....
۱۷۰	۶-۶ خانواده.....
۱۷۸	۷-۶ جهان پس از مرگ.....
۱۷۸	۸-۶ کشاورزی.....
۱۷۹	۹-۶ آبیاری.....
۱۸۰	۱۰-۶ نقوش برجسته.....
۱۹۲	۱۱-۶ پیکره سازی.....
۱۹۴	۱۲-۶ معماری.....
۱۹۹	۱۳-۶ شهرسازی.....
۲۰۶	۱۴-۶ ضرابخانه و صنعت ضرب سکه.....
۲۰۸	۱۵-۶ نقره کاری.....
۲۱۲	۱۶-۶ منسوجات.....
۲۱۵	۱۷-۶ پوشاک.....
۲۱۶	۱۸-۶ فرش بافی.....
۲۱۶	۱۹-۶ موسیقی.....
۲۱۹	۲۰-۶ شکار.....
۲۱۹	۲۱-۶ خوردنی ها.....
۲۲۰	۲۲-۶ عجایب بارگاه خسرو پرویز.....

۲۲۵	پاسخ خودآزمایی ها.....
-----	------------------------

۲۲۷	کتابنامه.....
-----	---------------

پیشگفتار

سرزمینی که بعد از ورود آریایی‌ها نام ایران به خود گرفت از دیرباز مأمن انسان‌های اولیه بوده که در غارها سکونت داشتند. بعدها به دلایل متعدد، دشت را جهت استقرار برگزیدند و وارد مرحله دشت نشینی شدند. در طی هزاره‌ها با توجه به نیازمندی‌های خود پیشرفت نموده، مراحل تکامل اجتماعی خود را پشت سر نهاده، با گسترش جمعیت و بهره‌برداری بیشتر از محیط، همراه با سایر دگرگونی‌ها وارد مرحله شهرنشینی شدند. ارتباط خود را با دیگر مراکز تمدنی توسعه داده، تأثیرپذیر و تأثیرگذار شدند.

بخش جنوب غربی ایران اول بار توانست به تشکیل حکومت دست یازد و سلسله‌های متعدد و حاکمان مختلف را تجربه کند، حال آن‌که بقیه نقاط به صورت واحدهای مستقل گذران می‌کردند.

با ورود آریایی‌ها و استقرار آن‌ها در بخش‌های مختلف، مادها اولین گروه بودند که به تشکیل حکومت دست زده و در طی زمان نگاه منطقه‌ای خود را به فرمانطقه‌ای بدل کردند و صاحب قدرت و اقتدار گردیدند.

دومین گروه آریایی، پارس‌ها، با تغییر جهان‌بینی خود و تشکیل دولت هخامنشی، حاکمیت بر جهان آن روز را تجربه نمودند و آثار گران‌بهایی از خود به یادگار گذاشتند. حمله اسکندر به ایران باعث سقوط دولت آنان شد و مدت زمانی یونانیان بر ایران حکم راندند. با تشکیل دولت اشکانی، فرهنگ و تمدن ایرانی مجدداً رونق گرفت و در ادامه ساسانیان با تشکیل حکومتی مبتنی بر آموزه‌های دینی و مقابله با غرب، یکی از دو قدرت جهان آن روز شدند.

فصل اول این کتاب به آثار و بقایای فرهنگ‌های پیش از تاریخ ایران و سپس به

دوران شهرنشینی و معرفی نمونه‌های آن اختصاص دارد. فصل دوم به فرهنگ و هنر دوران ایلام و ارائه نمونه آثار به جای مانده از آن دوران پرداخته، فصل سوم به فرهنگ و هنر ماد و آثار به جای مانده آن دوران تعلق دارد. فصل چهارم به فرهنگ و هنر هخامنشیان و بازگویی برخی از آثار مشهور آنان اختصاص دارد. دوران سلوکی و حاکمیت اشکانیان و تجدید حیات فرهنگ و هنر شرقی چکیده فصل پنجم است. فرهنگ و هنر ساسانی و برخی از آثار به جای مانده از آن دوران در فصل ششم آمده و در پایان کتابنامه درج شده است.

مؤلفین بر خود لازم می‌دانند از دقت نظر علمی سرکار خانم دکتر بهناز پیامنی عضو محترم هیأت علمی دانشگاه پیام نور که ویرایش علمی این اثر را تقبل نمودند قدردانی نمایند. از تلاش‌های پیگیرانه مدیران محترم و کارشناسان گرامی دفتر تدوین و تولید محتوای آموزشی به ویژه سرکار خانم مینا حاجی انزهایی و نیز مدیریت محترم انتشارات دانشگاه پیام نور و همکاران ارجمندشان سپاسگزاری می‌شود.

مسلماً این کتاب بدن نقص و خطا نیست. امید است اساتید و دانشجویان گرامی با نظرات و انتقادات خود ما را در رفع نقایص یاری دهند.

علی اکبر مستقیمی

هیئت علمی دانشگاه یزد

Aliakbar_mostaghimi@yahoo.com

احمد دهقان

هیئت علمی دانشگاه پیام نور

Ahmad.dehghan@yahoo.com

فصل اول

فرهنگ و هنر پیش از تاریخ ایران تا دوران ایلام

اهداف کلی فصل

آشنایی دانشجو با:

دوران پیش از تاریخ و شهرنشینی در ایران، ویژگی‌های آنها، مهمترین مکان‌های آن دوران و چگونگی تکامل سیر تمدن و هنر در ایران پیش از تاریخ

اهداف یادگیری

دانشجو پس از مطالعه این فصل می‌تواند:

۱. تعریفی مناسب از فرهنگ و هنر را بیان نماید.
۲. تقسیم‌بندی مناسبی از دوران پیش از تاریخ و تاریخی ایران را ارائه دهد و ویژگی‌های هر کدام را بیان نماید.
۳. مهمترین مکان‌هایی که آثار دوران پارینه سنگی، نوسنگی و شهرنشینی در آنها یافت شده است را با ذکر یافته‌های هر کدام شرح دهد.
۴. سیر تکامل اجتماعی و تکنیکی ساکنان ایران دوران پیش از تاریخ تا پایان دوران شهرنشینی را بیان نماید.

۱-۱ فرهنگ و هنر

معنای اصلی واژه فرهنگ در زبان فارسی ادب و تربیت است که در ابتدا معادل واژه‌ی Education بود اما امروزه برای واژه فرهنگ کلمه Culture به کار می‌رود.

گی‌روشه^۱ فرهنگ را چنین تعریف می‌کند: «مجموعه به هم پیوسته‌ای از شیوه تفکر، احساس و عمل که کم‌وبیش مشخص است و توسط تعداد زیادی افراد فرا گرفته می‌شود و بین آن‌ها مشترک است و به دو شیوه عینی و نمادین به کار گرفته می‌شود تا این اشخاص رابه یک جمع خاص و متمایز مبدل سازد» (صالحی امیری، ۱۳۸۶: ۲۷-۱۵).

آنان که افراد جامعه را به دو گروه بافرهنگ و بی‌فرهنگ تقسیم می‌کنند تصویری عامیانه از فرهنگ دارند. از دید جامعه‌شناسی، هیچ فرد بزرگسال و طبیعی فرهنگ نیست. فرهنگ را می‌توان به مجموع رفتارهای اکتسابی و ویژگی‌های اعتقادی اعضای یک جامعه معین تعریف کرد. کلمه اساسی و مهم در تعریف یاد شده، کلمه اکتسابی است که فرهنگ را از رفتارهای برخاسته از وراثت و ویژگی‌های زیستی متمایز می‌کند (کوئن، ۱۳۸۳: ۵۹).

یکی از تقسیم‌بندی‌های دیگر فرهنگ، مادی و غیرمادی است. فرهنگ مادی به مجموعه‌ی پدیده‌هایی اطلاق می‌شود که محسوس، ملموس، و قابل اندازه‌گیری با موازین کمی و علمی است. فرهنگ غیرمادی شامل مسائل و موضوعاتی است که قابل اندازه‌گیری با موازین کمی نیست و به آسانی نمی‌توان آن‌ها را مقایسه و ارزیابی نمود مانند معتقدات، زبان، هنر، ادبیات و رسوم.

در مورد هنر از زمان افلاطون تاکنون بر سر تعریفی جامع و مانع، بین هنرمندان و فلاسفه هنر اختلاف وجود دارد. تعاریف سنتی، کارکردگرایانه، رویه‌گرایانه و تعاریف تاریخ هنر، از این نمونه‌هاست. در گذشته هنر را تقلید و وسیله‌ای برای انتقال احساسات معنا نموده‌اند. به شکل خلاصه هنر، انتقال عواطف و افکار هنرمند به دیگران است. نقطه آغازین آن را در تاریخ بشریت می‌توان در بدوی‌ترین اقوام یافت که در راه ساخت وسایل مورد نیاز دست به خلاقیت و آفرینش زده‌اند (حامی، ۱۳۸۶: ۹۰-۸۷).

۲-۱ پیش از تاریخ ایران

پژوهشگران بر اساس روش تفکیک جنسی آثار، دوره‌های مختلف فرهنگی را برای ایران امروزی تعریف کرده‌اند که عبارتند از:

۱-۲-۱ دوران پارینه سنگی (غارنشینی، جمع‌آوری غذا)

در دوران پارینه سنگی، انسان پیش از تاریخ در غارها یا پناهگاه‌های سنگی زندگی می‌کرد و برای تهیه خوراک به شکار می‌پرداخت و دانه‌های گیاهی وحشی را جمع‌آوری می‌نمود و از چکش سنگی و تبر دستی و آلات استخوانی بهره می‌برد.

در آن دوران، انسان علاوه بر جمع‌آوری دانه‌های گیاهی، بخشی از آن را ذخیره می‌کرد. از ابزارهای ترکیبی با قراردادن ریز تیغه‌های سنگ چخماق در

درون استخوان یا چوب به‌عنوان دسته استفاده می‌کرد و از ابزارهای داسی شکل ساده ترکیبی برای تسریع و تسهیل در امر دروی غلات و حبوبات بهره می‌برد. سنگ ساب را برای ساییدن و نرم کردن دانه‌های غلات و حبوبات برگزیده بود و چون گذشته از ابزار استخوانی نظیر درفش استخوانی هم بهره می‌برد.

آثار فرهنگ غارنشینی دوران پارینه سنگی^۱ در منطقه بین مراغه، تبریز و میانه در آذربایجان و در منطقه لدیر سیستان، در غارهای کنجی^۲، ارجنه^۳، قمری^۴، یافته^۵، پاسنگر در لرستان و غار خر^۶ و پناهگاه وارواسی^۷ در نزدیکی کرمانشاه مشاهده شده است. آثار فرهنگ دوران فرا پارینه سنگی را نیز می‌توان در غارهای کمر بند^۸، هوتو^۹ و علی تپه^{۱۰} بازشناخت (نگهبان، ۱۳۸۵: ۳۳۱).

۱-۲-۲ دوران نوسنگی^{۱۱} (تولید غذا و استقرار)

این دوره بعد از دوره گردآوری غذا در ایران آغاز شده و با شروع دوره شهرنشینی پایان یافته است. انباشت تجربه دوران گذشته، بشر را به تدریج به سوی نوعی تکامل در ابعاد مختلف زندگی هدایت نمود. دلایل گوناگون تحول، تکامل و ورود به مرحله جدید، از تغییر شرایط اقلیمی گرفته تا افزایش جمعیت و پیامدهای آن که منجر به سکونت در دشت شد در محدوده این کتاب نمی‌گنجد. بعد از استقرار در دشت، بشر

1. Paleolithic
2. Kunji Cave
3. Arjaneh
4. Ghamari
5. Yafte
6. Ghar-I Khar
7. Warwasi
8. Kamarband
9. Hotu
10. Ali Tappeh
11. Neolithic

ضمن روبه‌روشدن با معضلات و مشکلات محیطی خود، جهت غلبه بر آنان روش‌های گوناگونی را تجربه کرد تا بتواند به حیات خویش ادامه دهد. آن روش‌ها وی را از محدودیت در چهار چوب طبیعت خارج ساخت و با تعقل تدریجاً قدم به دوران کنترل آن گذاشت تا بتواند به میل خویش به اداره زندگی بپردازد.

مهمترین مشخصه دوران نوسنگی عدم وابستگی کامل بشر به جمع‌آوری دانه‌های غلات و حبوباتی بود که در طبیعت یافت می‌شد. وی به صورت اتفاقی یا با شناخت گونه‌های مختلف گیاهی از قبیل جو و گندم، به کشت و برداشت آن توفیق یافته، بخشی از مواد غذایی خود را تأمین نمود. ورود به مرحله تولید غذا از زمین، آغازگر فعالیت کشاورزی بوده است. علاوه بر آن انسان جهت تأمین مواد غذایی گوشتی خود و عدم وابستگی کامل به گونه‌های شکار، با به دام انداختن نوزادان حیوانات و نگهداری‌شان در محیطی محصور به اطمینان بخشی قوت خود اقدام کرد.

تکیه بر کشت و برداشت ابتدایی و مشغولیت نگهداری و پرورش رمه همراه با فعالیت شکار و جمع‌آوری دانه‌های خوراکی، از میزان پرتلاطمی‌ها و سرگردانی وی کاسته، او را در منطقه خاصی اسکان داد. بدین ترتیب مرحله عدم استقرار جای خود را به استقرار موقت و سپس استقرار دائم داد. نتیجه آن، افزایش فعالیت‌های تولیدی و چاره‌اندیشی معضلات و مشکلات خویش، هر چند به صورت ابتدایی بود. جهت برآورده کردن نیازهای خویش به تعقل پرداخت و مراحل بعدی را گام به گام طی کرد. اولین نیاز وی بعد از استقرار، جان‌پناهی بود که وی را در مقابل سرما، گرما و حملات حیوانات مصون دارد. فکر ساختن جان‌پناه با امکانات موجود پیرامونش پایه‌گذار فصل خانه‌سازی بود.

ابزارهای دوران نوسنگی هر چند جدیدتر بوده ولی همانند دوران گذشته از موادی بوده که تغییری در ماهیت آن به وجود نیامده بود اما از واسطه این دوران تغییر عمده‌ای در زندگی بشر صورت گرفت، انسان به صورت تصادفی و یا با کمی تعقل قدم به مرحله تغییر شکل مواد طبیعی گذاشت و با تغییر شکل خاک و سپس پختن آن قادر به ساخت سفال گردید. بدیهی است که این امر مهم، مرحله‌ای، کند و تجربی بوده است. بشر با ساخت سفال، قدرت خود را در دخل و تصرف، بزرگ و کوچک نمودن، تغییر شکل دادن عناصر طبیعی به منصفه ظهور رسانید. وی با ساخت

سفال وارد مرحله‌ای تازه از زندگی گردید و به خود ثابت کرد که می‌تواند در کنار تولید غذا از طریق زمین و نگهداری و پرورش حیوانات، اراده خود را بر طبیعت تحمیل کند.

برخی از استقرارگاه‌های دوران نوسنگی عبارتند از:

- **تپه علی‌کش^۱**: معرف فرهنگ دوران نوسنگی استان‌های خوزستان و دهلران است که ساکنان آن در خانه‌های گلی زندگی و از وسایل سنگی استفاده می‌کردند و در اواخر با ساخت سفال آشنا شده بودند.
- **تپه‌های آسیاب^۲، سراب^۳ و گنج دره^۴**: سکونت در تپه آسیاب در شرق کرمانشاه موقتی بوده، حال آنکه اهالی تپه سراب و گنج دره ضمن سکونت دائم از ابزار سنگی استفاده و در خانه‌های گلی می‌زیستند و با سفال آشنایی داشتند (Hole, 1962: 97 و Braidwood, 1961: 3-7).
- **تپه زاغه^۵**: یکی از مراکز استقرار اولیه کشاورزی دشت قزوین بوده که ساکنان آن ضمن بهره‌بردن از وسایل سنگی، سفالی و مسی، در معماری پیشرفت قابل توجهی داشتند. معبد نقاشی شده تپه زاغه محل تجمع و مکانی جهت انجام مراسم مذهبی آنان بوده است (نگهبان، ۱۳۸۵: ۳۵).
- **تپه سیلک^۶**: در جنوب غربی کاشان از دو تپه شمالی و جنوبی تشکیل شده که تپه شمالی آثار سیلک I و II و تپه جنوبی آثار سیلک III و IV را در خود داشته است. ساکنان سیلک در ابتدا از خانه‌های ناپایدار، ساخته شده از بوریا، شاخه درختان و گل استفاده و بعد به ساخت خانه‌های چینه‌ای روی آوردند. آنان از همان ابتدا با کشاورزی آشنا بوده و به اهلی کردن بز می‌پرداختند. علاوه بر ادوات سنگی، از ابزار مسی هم استفاده می‌کرده و با ساخت سفال آشنا بودند. در روند تکاملی، اهالی سیلک II از خشت خام در معماری استفاده کرده و مردگان خود را چون اهالی سیلک I در محوطه مسکونی دفن می‌کردند. در ساخت سفال پیشرفت نموده و برخی را نقاشی

1. Ali Kosh
2. Asiab
3. Sarab
4. Ganj Dareh
5. Zaghe
6. Sialk

می‌کردند. در دوران سیلک III با رشد جمعیت، اهالی مستقر در تپه شمالی به تپه جنوبی نقل مکان کرده، خانه‌ها را از خشت خام ساخته و مردگان را در محوطه مسکونی دفن می‌کردند. از سفال جدید نخودی رنگ استفاده کرده و فن فلزکاری را توسعه داده، مس را ذوب و قالب‌گیری نمودند (Mellaart, 1975: 187-194).

• **تپه چشمه علی^۱:** اهالی چشمه علی در نزدیکی ری خانه‌های خود را از خشت ساخته و سفال قرمز رنگ منقوش تولید می‌کردند. اموات را در داخل روستا به همراه وسایل سفالی و مهره‌های مسی دفن می‌کردند (ملک، ۱۳۸۲: ۳۵۹-۳۵۴).

۱-۳ دوران شهرنشینی

با ازدیاد جمعیت و وسعت روستاها و ایجاد مشاغل جدید و بهره‌برداری بیشتر از محیط و شکل‌گیری سازمان‌های اقتصادی و اجتماعی، بشر وارد دوران شهرنشینی گردید و ساکنان شهرها که مشاغلی غیر از تولید فراورده‌های کشاورزی داشتند متکی به تولیدات کشاورزی پیرامون شهر گردیدند. گوردون چایلد^۲ ضمن تأکید بر ازدیاد جمعیت به عنوان ویژگی اصلی شهر، وجود بناهای عمومی، پیدایش جامعه طبقاتی، ایجاد علائم قراردادی جهت ثبت اقلام و ارقام که نهایتاً منجر به نگارش خط و اعداد گردیده را، مشخصه مشهود دوران شهرنشینی دانسته است. دستیابی به علوم چون ریاضیات، هندسه و نجوم و در پی آن گاهشماری، توسعه هنر و صنعت، توسعه تجارت برون منطقه‌ای و در فرایند تکاملی به وجود آمدن روابط سازمان یافته سیاسی و حکومتی به جای روابط قومی قبیله‌ای پیامدهای مرحله شهرنشینی دانسته است (Child, 1950: 3-17).

پیدایش شهرهای اولیه و ایجاد نهادهای مذهبی و اقتصادی، کار به‌دستان را مجبور نمود تا برای ثبت و نگهداری اموال به‌ایجاد علائم قراردادی روی آورند که نهایتاً منجر به اختراع خط گردید.

باستان‌شناسان در ایران به دنبال شواهدی دال بر تشکیل سازمان‌های اداری شهری هستند تا فرایند ورود یک منطقه به دوران شهرنشینی را بررسی کنند. این شواهد شامل

1. Cheshmeh-Ali
2. Gordon Child

نوشته‌هایی است که اول بار در مناطق جنوب غربی ایران کشف شده و به لوحه‌های ایلامی متقدم مشهورند. علاوه بر آن، مهرهای استوانه‌ای و اثر آن‌ها بر گل رس، ژتون‌های گلی و ظروف مشخصی که به لبه واریخته مشهورند ابزار مطمئنی مربوط به مدیریت گردآوری و توزیع تولیدات کشاورزی و تجارت است. این شواهد در حفاری‌های سیلک دوره IV، تپه یحیی IVC و دوره اول شهر سوخته به دست آمده است (مجیدزاده، ۱۳۶۸: ۱۵۸).

• **تپه یحیی^۱:** در دره صوغان در جنوب شرقی کرمان بین سال‌های ۴۰۰۰ تا ۳۵۰۰ قبل از میلاد از لحاظ جمعیت، پرتراکم‌ترین منطقه بوده است. از این تپه الواح گلی پروتو-ایلامی^۲، کاسه‌های لبه واریخته و نقش مهرهایی که شباهت فراوان به مهرهای همزمان در شوش دارد به دست آمده که موید ارتباط آن با شوش است. اشیا ساخته شده از سنگ صابون تپه یحیی نیز نشان‌دهنده ارتباط تجاری با واسطه با نقاط دیگر از جمله با بین‌النهرین بوده است (همان: ۱۵۱-۱۴۱).

علاوه بر آن جامعه یحیی با مراکزی چون شهر سوخته، شهداد و شاید ملیان هم ارتباط برقرار کرده و با ورود به تجارت سازمان‌یافته برون منطقه‌ای با خلیج فارس و بین‌النهرین ارتباط برقرار کرده بود (Hansman, 1972: 101-125).

• **شهر سوخته^۳:** در دلتای رود هیرمند در جنوب زابل قرار گرفته است که بنیان آن به ۳۲۰۰ ق. م بر می‌گردد و در آن چهار دوره استقرار شامل دوره‌های اول تا چهارم شناسایی شده است. بر اساس شواهد باستان‌شناختی مردم شهر محل کار خود را از محل زندگی‌شان جدا کرده و در قسمت شرقی شهر ساکن بودند. بخش شمال غربی شهر را به فعالیت‌های صنعتی اختصاص داده بودند و گورستان را به بخش جنوب غربی منتقل کرده بودند (سید سجادی، ۱۳۸۲: ۱۵-۱۲).

انواع سفال، مجسمه‌های گلی، اشیا ساخته شده از سنگ‌های نیمه قیمتی، مهرها، ادوات سنگی و استخوانی و نیز اشیا فلزی این شهر با آثاری که در مناطق پاکستان و افغانستان حفاری شده شباهت زیادی دارند که نشان‌دهنده روابط هنری و صنعتی این دو منطقه در گذشته است. از شهر سوخته نمونه‌هایی از کهن‌ترین آثار جراحی، چشم مصنوعی،

1. Yahya

2. Proto-Elamite

3. Shahr-e Sukhteh (Burnt City)

پارچه، اثر معرق و گشیز و پسته وحشی یافت شده است (سید سجادی، ۱۳۸۳: ۵-۱).

شکل ۱-۱. اسکلت انسان با چشم مصنوعی، شهر سوخته

- **شهداد**^۱: محوطه باستان‌شناسی شهداد در حاشیه غربی دشت لوت قرار دارد. مطالعات باستان‌شناسی در پنج منطقه شامل سه گورستان، محله صنعتگران و محلی بنام ده خان تپه متمرکز بوده است. شهداد به‌عنوان یکی از مراکز تولید سنگ صابون، لاجورد و فیروزه فعالیت داشته و با واسطه، کالاهای تولیدی خود را به شهرهای سومری در جنوب بین‌النهرین منتقل می‌کرده است. وجود کارگاه‌های ذوب فلز حکایت از فعالیت گسترده فلزکاری در شهداد هم در دوران پیش از تاریخ و هم در اوایل دوران تاریخی دارد. ظروف مکشوفه سنگی از شهداد موید رابطه این محل با محوطه‌هایی چون بمپور بوده است (همان: ۱۵۳-۱۵۱).
- **مارلیک**^۲: در دره گوهررود، در شمال شرق رودبار در استان گیلان قرار دارد. در این ناحیه آرامگاه سلطنتی اقوامی که از اواخر هزاره دوم تا اوایل هزاره اول قبل از میلاد حکمرانی می‌کردند خاک‌برداری شده است (Negahban, 1965: 10). در درون قبرهای

1. Shahdad
2. Marlik

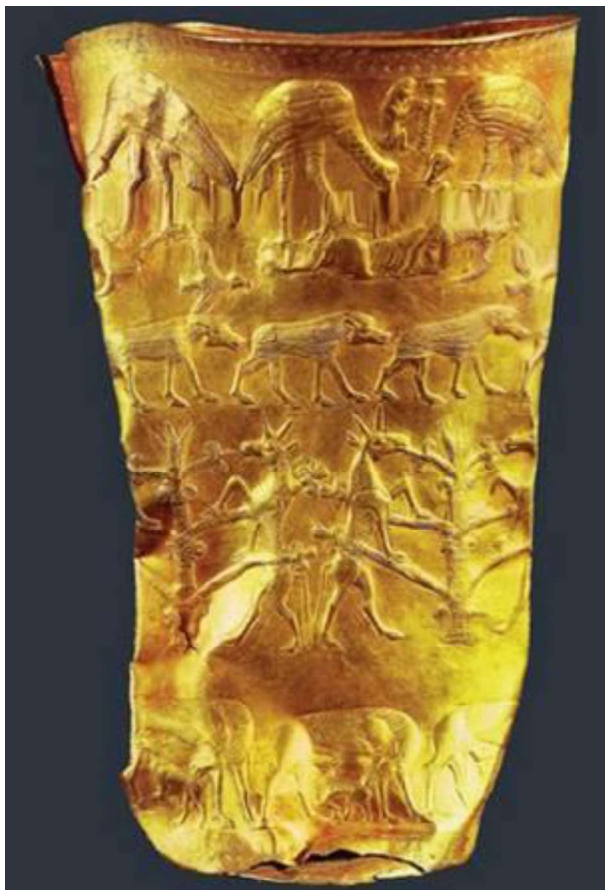
گوناگون اشیا شگفت‌انگیزی شامل جام‌های طلا، نقره، ریتون‌های سفالی، سلاح مختلف و مهرهای گوناگون به دست آمده است. این اشیا دال بر اقتصاد پویا، ثروت و توسعه صنعت در منطقه بوده است. تفاوت اشیا درون قبرها که بعضی از طلا و نقره و برخی کم‌ارزش بوده دال بر وجود مراتب مختلف اجتماعی در آن جامعه بوده است. از میان جام‌های طلای مکشوفه از این تپه جامی است که به جام مارلیک مشهور گردیده است. نقش روی این جام که به روش برجسته‌کاری صورت گرفته، دو گاو بال‌دار با سرهای بیرون‌زده از ظرف را نشان می‌دهد که در دو طرف درخت خرما ایستاده و دست‌های خود را بر روی ساقه آن نهاده‌اند. براساس ترکیب، تکنیک و سبک کار، ساخت آن به قرون دوازدهم و یازدهم قبل از میلاد نسبت داده شده است (Porada, 1965: 96).

شکل ۱-۲. جام طلایی مارلیک

نقوش برجسته روی جام دیگری از طلا، دور تولد و مرگ را نشان می‌دهد. در پایین‌ترین ردیف یعنی اولین مرحله داستان، دو بزغاله تازه متولد شده که از پستان مادر شیر می‌خورند نمایانده‌اند. در ردیف دوم از سمت پایین جام، بزهای جوان در حال خوردن برگ از درخت و در سومین ردیف یک سری خرس به دور ظرف می‌چرخند و عقابی که نمایانگر نیروهای ویرانگر است در حال پرواز است. در آخرین ردیف، یعنی بالاترین صحنه، بزها مورد حمله قرار گرفته و به پشت افتاده‌اند و عقاب‌های بزرگ

هیکل، در حال خوردن گوشت آنها هستند (نگهبان، ۱۳۵۵: ۴۳-۵۶).

شکل ۱-۳. جام طلایی معروف به جام افسانه زندگی مارلیک

از مارلیک فنجان بزرگ طلایی دیگری با دو ردیف نقش برجسته به دست آمده است که بر روی آن در ردیف بالا حیوانی عجیب‌الخلقه که ترکیبی از سر عقاب و بدن شیر بال‌دار است نقش شده که به دور ظرف می‌چرخد و در ردیف پایین حیوان شاخ‌دار بال‌داری دیده می‌شود. احتمال دارد که این حیوان، سیمرغ افسانه‌ای باشد (Negahban, 1965: 25).

شکل ۱-۴. جام با نقش حیوان عجیب‌الخلقه، مارلیک

از میان اشیا نقره‌ای مارلیک، ظرف نقره‌ای قوری مانند، دو صحنه متفاوت را به صورت برجسته نشان می‌دهد. یکی فردی است که خرسی وحشی را بر روی دوش خود حمل می‌کند و دیگری انسان بال‌داری با دو سر حیوان است که موجودی افسانه‌ای را در هوا نگاه داشته است.

شکل ۱-۵. قوری نقره‌ای، مارلیک